

LBRIS

We know
books

Dumitru
ALMAȘ

Angela
BANCIU

VOLTAIRE
ISTORIC

Cartea Românească
EDUCAȚIONAL

Capitolul I

OPERA ISTORICĂ A LUI VOLTAIRE

Activitatea, cunoștințele, referirile, exemplificările istorice și opera de istorie ale lui Voltaire sunt mai vaste decât s-ar putea crede la prima vedere. Așa cum era normal, epopeea *Henriada*, piesele istorice, poemul *Fecioara din Orléans*, povestirile, *Scrisorile* și *Dicționarul filosofic*, lupta cu tot ce era retrograd i-au solicitat multă informație istorică. A cules din trecut fapte și întâmplări, a zugrăvit personalități și stări de spirit, a analizat moravuri și idei. Pe toate le-a utilizat în întărirea propriilor lui concepții. Pe drept cuvânt, Derjavin califică studiile istorice ale lui Voltaire de „o întindere uriașă”, iar erudiția lui „uimește și astăzi”¹. A scris lucrări de istorie pornind de la antichitate până în vremea lui. Ca istoriograf al regelui Ludovic al XV-lea, numit în 1746, a întocmit și un fel de istorie de curte, deși totdeauna s-a temut „să nu fie acuzat de flaterie”. Dar putem spune, fără putință de tăgadă, că a mânuit cunoștințele și argumentul istoric mai bine decât oricare dintre contemporani.

La început a neglijat istoria antică, iar Evul Mediu, vremea bigotismului și a fanatismului, nu-l atrăgea. Așa că, o vreme l-a preocupat mai ales istoria contemporană lui. Și a început cu Carol al XII-lea al Suediei care, împreună cu adversarul său Petru cel Mare, se afirmaseră drept „personajele cele mai ciudate care au apărut de mai mult de douăzeci de secole”². *Istoria lui Carol al XII-lea* a apărut în 1731. I-a urmat, după douăzeci de ani, în 1751, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*. În 1754 a publicat *Analele Imperiului*. Apoi *Eseu asupra moravurilor*, în primă ediție în 1756. Între 1759-1763 a dat la tipar *Istoria Imperiului Rusiei sub Petru cel Mare*. În ordine cronologică a mai publicat: *Précis-ul secolului lui Ludovic al XV-lea* (1755-1763), apoi *Istoria*

Parlamentului din Paris în 1769, *Fragmente istorice despre India și despre generalul Lalli* în 1773. Între timp, în 1753, a publicat *Supliment la Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, ca un răspuns lui La Beaumelle și Maupertius, la notele și observațiile lor despre lucrarea lui Voltaire. Concepțiile despre istorie le-a sintetizat în lucrarea imprimată în 1769 cu titlul *Pyrrhonismul istoriei*. Mai pot fi enumerate: *Culegere de fragmente despre glorie*, *Dialog privind Istoria universală a lui Bossuet* (1739), *Războiul din 1741*, apărut în 1746 și urmat de *Anecdote despre Ludovic al XIV-lea*, urmărind să pregătească opinia publică, s-o facă mai receptivă pentru marea operă la care lucra – *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*. Fără să-și dea consimțământul, i-a apărut o *Istorie generală de la Carol cel Mare până în zilele noastre*, în care *Secolul lui Ludovic al XV-lea* trebuia să formeze ultimul capitol. A scris și o istorie a *Enciclopediei*, apărută în 1756. Un important număr de lucrări cu caracter istoric le consacră criticii Bibliei.

René Porneau împarte în două opera istorică voltairiană: scrieri inspirate din istoria Franței: *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, *Précis-ul secolului lui Ludovic al XV-lea*, *Războiul din 1741* și scrieri de inspirație europeană: *Istoria lui Carol al XII-lea* și *Istoria Imperiului Rusiei sub Petru cel Mare*.

Teoria istorică voltairiană și personalitatea istoricului filosof reies pregnant, în toată complexitatea lor, din introducerea la *Eseu* și din scrieri polemice: *Însemnări ca să servească drept supliment la Eseu asupra moravurilor* (1753), *Pyrrhonismul în istorie*, *Apărarea unchiului meu* (1767), *Un creștin împotriva a șase iudei* (1776), *Fragmente istorice* (1773), *Memorii și comentarii istorice* (1825), *Melanj istoric*, în două volume (1785).

Și încă nu le-am enumerat pe toate. Mai ales dacă ținem seama de numeroasele articole din *Dicționarul filosofic*, unde majoritatea au dată nu temă din istorie, măcar contingentă și argumentare pe bază de istorie. Unele dintre ele ca *Alcorán*, *Aristotel*, *Babel*, *César*, *Cromwell*, *Democrație*, *Dioclețian*, *Jeanne D'Arc* etc. sunt niște monografii istorice. În aceste articole Voltaire difuzează și dezbate atâtea idei în legătură cu istoria, încât istoricii ar trebui să se preocupe de Voltaire – istoric, chiar dacă ar fi scris doar *Scrisori engleze* sau *Dicționar filosofic*.

IBDIS | *Voltaire*
 Scrierile lui Voltaire se completează cu corespondența sa, o veritabilă enciclopedie a secolului; nu există nime însemnat în Europa pe care să nu-l întâlnim în opera sa epistolară. Subiectele scrisorilor, de o infinită varietate, întregesc observațiile cu privire la atitudinea autorului față de unele personalități, explică greutățile și obstacolele întâmpinate în opera de înlăturare a nedreptăților, satisfacțiile, emoțiile, accentele de furie voltairiană atât de caracteristice pentru fulguranta lui inteligență. „Arta epistolară a lui Voltaire a întrecut prin desăvârșirea ei tot ceea ce s-a scris în acest gen în secolul lui și n-a mai fost egalată de nimeni”³.

Voltaire a făcut și o valoroasă operă de memorialist, în afară de corespondență, de note, însemnări, articole polemice împănate cu date, nume, exemple din istorie și din societatea contemporană, care ajută pe orice istoric al veacului al XVIII-lea francez și chiar european, a scris și lucrări cu caracter direct memorialistic. De pildă, *Memorii pentru a fi necesare vieții dlui de Voltaire, scrise de el însuși*⁴. Aici el face interesante aprecieri asupra istoriei contemporane și a oamenilor cu care s-a întâlnit. Luăm, de pildă, o observație asupra celui care, ca prinț moștenitor scrisese *Antimachiavel*: „S-a văzut, în curând, că Frédéric al II-lea acum rege al Prusiei, nu mai era un dușman așa de mare al lui Machiavelli pe cât păruse să fie ca prinț regal”⁵. Sau aprecierile asupra comportării Mariei Tereza în 1740, când a luat tronul Austriei: „Maria Tereza n-avea atunci nici trupe, nici bani, nici credit; și totuși a fost neînduplecată. Îi plăcea mai degrabă să riște tot, decât să se încovoie în fața pretențiilor unui prinț pe care nu-l socotea decât ca vasalul strămoșilor săi, și căruia împăratul, tatăl său, îi salvase viața”⁶.

Deși scurte, aceste memorii cuprind ca niște adevărate *Eseuri* portretizări de personalități, clare aprecieri asupra evenimentelor și descrieri privind unele medii social-politice, culturale, ca de pildă Curtea de la Potsdam și mentalitatea curtenilor.

1. *Istoria lui Carol al XII-lea* ca operă de tranziție și ca o demitizare a eroului cuceritor

Dacă ar fi să respectăm cronologia faptelor și succesiunea epocilor istorice tratate de Voltaire, ar trebui să începem cu *Eseu asupra moravurilor*. Dar pentru că ne propunem să stabilim și formarea, dezvoltarea gândirii lui istorice, a filosofiei istoriei, suntem obligați să deschidem prezentarea principalelor lucrări istorice voltairiene cu prima alcătuită și publicată: *Istoria lui Carol al XII-lea*. Credem că așa se poate urmări mai ușor drumul străbătut de autor până a ajuns la o operă valoroasă, la o metodă și la o concepție proprie de filosofie a istoriei.

Cunoscând lucrările lui Grimarest, Limiers, Theyes⁷, Voltaire plănuia încă din 1726, să scrie, reînnoind *Istoria lui Carol al XII-lea*, regele Suediei care impresionase mult pe contemporani. Informații noi furnizate de numeroșii cunoscuți care trăiseră în preajma neobișnuitului personaj: Stanislas Leszcinski, Colbert de Croissy, de Ferville, de Villelongue, contele Poniatowski, bancherul Gogguers, contele Goertz, fost ministru suedez, dovedeau că istoricii lecturați au multe lacune și spun multe neadevăruri. Detalii despre Carol al XII-lea, Voltaire a auzit în timpul exilului în Anglia de la ducesa de Marlborough, de la Fabrice, șambelanul regelui George I, care stătuse șapte ani și pe lângă regele suedez⁸.

A început lucrarea în 1727, în Anglia și a terminat-o în 1731, tipărind-o la Rouen. Este, în primul rând, o „biografie scrisă cu o vioiciune și o eleganță inimitabile”⁹.

Trebuie spus de la bun început, că prima lucrare de istorie voltairiană a fost și o operă de mare îndrăzneală: un palpitant subiect contemporan îi prilejuia posibilitatea de a face considerații și de a lua poziții curajoase. Carol al XII-lea, acest răvășitor de țări, această himeră a eroismului, l-a inspirat pe scriitor cu drama vieții lui: „i-a furnizat detaliile și ritmul vital”, iar meritul istoricului este de a „însufleți această materie”¹⁰, cu un geniu specific, ceea ce a fost un avantaj, și pentru subiect, și pentru știința istoriei. Carol al XII-lea, iată o „frumoasă temă pentru un scriitor, acest erou «jumătate Alexandru, jumătate

Don Quijote»¹¹. Din ea a rezultat o lucrare de istorie ca o simplă și tragică monografie. Dar tocmai aici stă forța și originalitatea ei.

Unii, ca F. Brunetière, au categorisit-o drept un fel de *Henriadă* în proză. Alții îi admiră documentarea temeinică. Oricum, în 1731, când apărea *Istoria lui Carol al XII-lea*, Voltaire era încă „departe de a fi un istoric «filosof», așa cum avea să devină mai târziu”¹². Era un om de litere, o mare și mobilă inteligență care aborda, monografic, un subiect de istorie contemporană, un subiect românesc, colorat cu o doză de excentrism și de senzațional.

Lanson remarcă faptul că Voltaire a ales un personaj din istoria contemporană lui, „un subiect plin de aventuri și de caractere extraordinare”; că „a recitat pe Quintus Curtius” ca să-și însușească o modalitate de prezentare cât mai adecvată eroului; că s-a informat „admirabil” pentru timpul său și că „a căutat adevărul cu o imparțială libertate”. Filtrând orice detaliu, crud sau vulgar, a făcut „o povestire alertă degajată, vie, de o culoare elegantă și fină, care trezește interesul ca un roman”¹³. Comentariile autorului intervin numai întru judecarea personajelor sau faptelor și nu pentru a le explica.

În afară de cele ale slujitorilor bisericii și despoților, aprecierile despre *Istoria lui Carol al XII-lea* sunt unanim favorabile. Condorcet afirmă că această operă are din roman interesul și atracțiozitatea la lectură; că este o operă de știință și în același timp una de artă; o carte care a stârnit senzație în epocă, iar azi este cotată încă drept o capodoperă¹⁴. „O carte pilot de istorie vie”, formulează Raymond Escholier, „prima carte de istorie pe care o posedă Franța” scrisă cu „un puternic aer de tinerețe care strălucește la fiecare pagină”¹⁵.

Deși nu-i de acord cu multe din isprăvile săvârșite, Voltaire și-a iubit eroul. I-a înțeles destinul și i l-a descris cu o deosebită grijă și adesea chiar cu compasiune. Împotriva lui Carol al XII-lea se ridică sau, cum zice Brumfitt, „conspiră” trei factori: soarta și propria sa natură, ca adversari intangibili și un adversar „tangibil”, o personalitate contemporană și asemănătoare lui: Petru cel Mare. Sau cum se exprimă Voltaire însuși: „Doi monarhi ciudați erau atunci în lume: Carol al XII-lea,

ilustru prin nouă ani de victorii, Petru Alexeevici prin nouă ani de trudă depusă ca să formeze o armată egală cu armata suedeză; unul glorios pentru că a cucerit state, altul pentru că a civilizat pe ale sale”¹⁶.

Ca om, Voltaire se simte mai aproape de Carol. Ca filosof, îl elogiază pe țarul Petru. Primul cucerește și distruge. Al doilea creează: o țară nouă, o economie și o armată nouă, o mentalitate nouă. Gloria lui Carol e dobândită cu prețul vieții și cu ruina țării. A lui Petru cu zidirea țării. Iar în istorie, Voltaire atribuie creatorilor socul celor mai înalte statui.

Besterman socotește că două trăsături disting *Istoria lui Carol al XII-lea* de orice altă lucrare precedentă: obiectivitatea științifică și libertatea cu care-i scrisă¹⁷. În elaborarea operei, Voltaire se conformează întrutotul principiului metodic enunțat la început: îndoiala este baza înțelepciunii. Și deși scria despre un contemporan, deși făcea istoria unui rege, într-o epocă în care monarhii puteau întemnița pe oricine, Voltaire critică aspru pe suverani, mărinind obiectiv isprăvile adesea nesăbuite ale unui confrate contemporan. Totodată cuteza să menționeze că puțini monarhi merită a fi în istorie, pentru că prea puțini au făcut bine omenirii. În „Discursul” de la sfârșitul *Istoriei lui Carol al XII-lea* Voltaire își expune opiniile despre istoria și rolul ei în societate, despre calitățile și obligațiile istoricului de a scrie ca „un martor și nu ca un lingușitor”, „că singurul mijloc de a obliga oamenii să vorbească bine despre noi, este de a face acest bine”¹⁸. Acest discurs dă primele acorduri în filosofia istoriei la Voltaire.

Concepută și scrisă mai ales în exilul englez, *Istoria lui Carol al XII-lea* este o operă narativă a politicii, vieții și mai ales a expedițiilor militare ale vajnicului rege suedez, din 1702, debarcarea la Copenhaga, până la moartea care l-a surprins în asediul fortăreței Frédérickshall, în 1718. Este, cum o califică Émile Bourgeois, „romanul unui cuceritor”¹⁹.

Opera cuprinde opt cărți. În prima face o scurtă istorie a Suediei până la venirea la tron a lui Carol al XII-lea. Se preocupă de educația tânărului rege, îi relevă însușirile și defectele, ca apoi să vorbească despre țarul Petru Alexeevici și despre

unele particularități „foarte curioase” ale națiunii ruse. Cartea se încheie cu alianța dintre Rusia, Polonia și Danemarca împotriva lui Carol al XII-lea.

În cartea a II-a analizează schimbarea miraculoasă și subită produsă în caracterul lui Carol al XII-lea: la vârsta de optsprezece ani pornește războiul împotriva celor trei țări; termină în șase săptămâni războiul cu Danemarca; cu opt mii de suedezi înfrânge optzeci de mii de moscoviți și pătrunde în Polonia. După ce descrie situația Poloniei și caracterizează guvernul ei, urmărește bătăliile pe care Carol al XII-lea le câștigă în această țară, până ajunge stăpân pe ea și se pregătește să pună aici un alt rege. Cartea a III-a cuprinde alegerea lui Stanislas Lesczinski ca rege al Poloniei, retragerea „frumoasă” a generalului Schulenburg, câteva fapte săvârșite de țarul Petru I, ca de pildă, fondarea Petersburgului. Descrie apoi bătălia de la Frauenstadt și intrarea lui Carol în Saxonia, ca să treacă la pacea de la Alt-Rantstadt, la abdicarea lui August și încoronarea lui Stanislas ca rege al Poloniei. Povestește despre tragerea pe roată a generalului Patkul, plenipotențiarul țarului. Cartea sfârșește cu călătoria lui Carol al XII-lea la Dresda și întâlnirea cu fostul rege August.

Cartea a IV-a se referă la pătrunderea armatei suedeze în Ucraina, bătălia de la Poltava și urmările ei, adăpostirea lui Carol la Bender (Tighina).

În cartea a V-a prezintă pe scurt situația Imperiului Otoman și șederea lui Carol al XII-lea în Basarabia, subliniind planurile regelui suedez de a antrena Imperiul otoman împotriva Rusiei. În acest timp August urcă din nou pe tronul Poloniei, iar regele Danemarcei debarcă în Suedia. După descrierea intrării triumfale a țarului Petru în Moldova, povestește „afacerea de la Prut” și scena întâlnirii dintre Carol și Mehmet Baltagi, după victoria otomană de la Stănilești.

În cartea a VI-a, arată presiunile hanului și ale pașei de Bender asupra lui Carol de a pleca din cetate. Dă amănunte despre felul cum s-a apărat, cu 40 de slujitori, împotriva unei armate, ca apoi să fie luat și tratat ca prizonier.

Cartea a VII-a cuprinde viața lui Carol al XII-lea la Constantinopol, ca să treacă apoi la luptele din Pomerania și la

reîntoarcerea lui în Suedia. Se referă apoi la succesele lui Petru în modernizarea Rusiei, în contrast cu nemulțumirile din statele suedeze, cauzate de lipsa lui Carol și de marea lui risipă de oameni și bani.

Cartea a VIII-a se preocupă de condițiile în care Carol al XII-lea a fost asediat în Stralsund, de fuga în Suedia, de proiectul unei împăcări cu țarul și al unei debarcări în Anglia. Dar la asediul de la Frédérickshall, în Norvegia, Carol e ucis. În final, Voltaire completează portretul fizic și moral al regelui așa cum apărea în 1718, la sfârșitul vieții. Încheie cu decapitarea lui Goertz. Astfel își rotunjește opera, dându-i un contur artistic de dramă bine încheiată.

Toți cercetătorii sunt de acord că *Istoria lui Carol al XII-lea* este o capodoperă a narațiunii istorice. Un om cu totul excepțional, „un erou”, ale cărui isprăvi erau încă proaspete în memoria semenilor, câștiga în faimă și admirație prin opera unui istoric care nu iubea „eroii”. Pentru că Voltaire a vrut să demonstreze aici cum nu trebuie să se comporte un prinț.

N-a scris, spune el în *Discurs asupra Istoriei lui Carol al XII-lea*, determinat numai de satisfacția de a povesti fapte extraordinare, ci „s-a gândit că această lectură ar putea fi utilă vreunui principe, dacă din întâmplare i-ar cădea cartea în mână”²⁰.

Dar cartea era fermecătoare, eroul sau eroii, captivanți. În ciuda câtorva erori și lacune, lucrarea se înfățișa ca o biografie luminoasă, prin precizie și claritate, stabilind fizionomia lui Carol al XII-lea, acest personaj „pe jumătate erou, pe jumătate nebun”, cum însuși autorul l-a numit într-o scrisoare către Cideville (16 februarie 1751). Multe anecdote ciudate, întâmplări romanești, zugrăvirea unor locuri și peisaje, așezarea evenimentelor și a personajelor în cadrul, în mediul lor natural, portretele desenate cu o peniță de mare maestru, stilul simplu, ușor, clar, pur, toate au contribuit la succesul răsunător al acestei prime lucrări istorice voltairiene. Totuși, această carte, o spune însuși Voltaire, a fost foarte lăudată pentru stil și foarte criticată pentru faptele de necrezut cuprinse în ea. Ba chiar a fost interzisă sub pretextul că Stanislas Leszcinski, rege al

Poloniei, socrul lui Ludovic al XV-lea, nu apărea suficient de „erou”, în comparație cu regele suedez. De fapt, biserica și tradiția catolică se speriau, pentru că, împotriva concepției teologice dominantă încă, Voltaire prezenta un erou și un șir lung de isprăvi fără nici o intenție divină. Nu providența porunca nebuniile glorioase ale lui Carol, ci caracterul lui orgolios, furtunos, nestăpânit, voluntar. Nu Dumnezeu, ci logica evenimentelor sau ilogica firii eroului îl împingeau să facă istoria așa cum a făcut-o. Dar Voltaire nu putea ieși din teocrația vremii decât exagerând rolul personalității. La drept vorbind, Voltaire a început activitatea de istoriograf cu ceea ce-i mai greu pentru un istoric: cu un subiect de istorie contemporană. Avea de înfruntat tradiția cronicărească, memorialistica și subiectivismul ei, sau, mai ales lipsa de documente certe, cum se va plânge, într-o scrisoare către Bertin de Rochet (14 aprilie 1731), de rolul ingrat al istoricului în scrierea faptelor de istorie contemporană: i se reproșează „tot ce a spus și tot ce n-a spus”²¹.

Atacând un atare subiect dificil, Voltaire a făcut o bună experiență de metodă istorică și a dovedit că nu-l sperie dificultățile. Într-o scrisoare către Cideville din 30 ianuarie 1731, îi prezintă *Istoria lui Carol al XII-lea* drept cartea lui „favorită”; „am pentru ea un sentiment părintesc”, îl frământau unele îndoieli, fiind vorba „de o carte scrisă cu oarecare libertate”, plănuită și compusă mai ales în Anglia, tratând istoria unei țări protestante și cu un prinț ireverențios față de catolicism. În plus, deși indirect, lucrarea lovea în tiranie și slăvea libertatea, prin povestirea unor evenimente recente și mai ales isprăvile unui rege care s-a războit cu multe state, răvășind toată Europa Orientală. Ca autor, se afla în fața multor probleme complicate, rezolvate numai pentru că și-a însușit bogate informații istorice, geografice, politice, culturale, din ținuturi și despre oameni cu o circulație restrânsă în cultura apuseană. În centrul atenției, ca într-un roman, stă regele Carol al XII-lea, îndrăzneț comandant de oaste, luptător cu un nebunesc curaj personal, izvorât dintr-un caracter straniu, cu o viață mai mult decât tumultuoasă și stupefiant de contradictorie, de uimitoare pentru contemporani.

În alcătuirea *Istoriei lui Carol al XII-lea*, Voltaire a avut în vedere două metode antice: Quintus Curtius Rufus, autorul cunoscutei biografii a lui Alexandru Macedon și pe Iulius Caesar, cu al său *De bello gallico*. De la primul a împrumutat „dramatismul în expunerea evenimentelor, iscusința antitezelor și comparațiilor, înclinarea spre concluzii și deducții aforistice”; de la al doilea „conciziunea narațiunii, stilul în descrierea bățăliilor, precizia sintetică a caracterizărilor”²².

Opera nu-i lipsită de deficiențe. Criticii au constatat că Voltaire se preocupă prea puțin de istoria Suediei, dar ține să arate că politica războinică a lui Carol al XII-lea a ruinat economia țării. Cerând mereu soldați, regele a redus forța de muncă în toate sectoarele și prin aceasta a contribuit la sporirea mizeriei. Totodată nesfârșitele războaie au epuizat finanțele statului.

Critica îl învinuiește, de asemenea, pe Voltaire că nu s-a preocupat decât fugar de problemele interne suedeze, foarte grave și de o deosebită importanță în desfășurarea evenimentelor. Relevă că s-a înșelat asupra câtorva amănunte, că mai ales în partea a doua „a povestit fără a explica”, așa după cum câteva momente „sunt prezentate confuz și obscur”.

După Derjavin, scăderea principală a acestei opere este că „a trecut cu vederea consecințele funeste pe care le-a avut de suferit Suedia în ultimii ani de domnie ai lui Carol al XII-lea”²³. Dar observă că i-au lipsit informațiile din acest domeniu. Totuși, Carol al XII-lea al lui Voltaire, conchide Waddington, rămâne o carte foarte serioasă și de o exactitudine miraculoasă care uimește și azi²⁴.

Unii au calificat *Istoria lui Carol al XII-lea* drept un roman²⁵. Alții apreciază că „Voltaire a devenit un Quintus Curtius al acestui Alexandru modern. Florile pe care le răspândește peste faptele lui nu alterează fondul adevărului”²⁶.

Această primă tentativă a lui Voltaire în domeniul istoriei, deși alcătuită cu multă precauție n-a fost totuși pe placul autorităților franceze. Ca să ocolească vigilența cenzurii a tipărit-o clandestin la Rouen, cu etichetă fictivă de imprimare la Basel. O carte care după părerea lui Besterman, „marchează o epocă,